

Малигіна Л.М.

Етно-ментальний аспект художніх світів Т. Шевченка і Ф. Достоевського

Малигіна Любов Миколаївна, вчитель-методист
Черкаський фізико-математичний ліцей, м. Черкаси, Україна

Анотація. В статті досліджуються генетичні паралелі на основі життєвих фактів, вчинків, духовних пошуків Т. Шевченка і Ф. Достоевського. Аналіз подібності доль письменників, певна спільність філософії їхнього життя, їх жертвовність, соціальна амбівалентність, схильність до рефлексії та ін. спонукають до пошуку єдності ментального виміру. На основі аналізу провідних ідей, світовідчуттів, духовних відкриттів художніх світів обох письменників з'ясовується етно-ментальна основа їхніх світоглядів, що дає змогу визначити і в повноті зрозуміти своєрідність і унікальність Достоевського в контексті української та російської літератури.

Ключові слова: компаративістика, українська ментальність, архетип, екзистенція, кордоцентризм, антропоцентризм

Вступ. Світовий літературний процес представлений кращими зразками національних літератур, цінність яких полягає не тільки у вершинних духовних здобутках загальнолюдського, а й у з'ясуванні неповторності та унікальності етнічного існування. Ця унікальність розкриває всю повноту різноманітності людства. Компаративістика дає змогу вивчати літературні явища “через вихід за межі окремого національного письменства” [6]. Зіставлення національних літератур дозволяє глибше пізнати їхні спільні і самотні риси, прослідкувати закономірності розвитку світової літератури в контексті минулого і сучасності. З'ясування типологічних паралелей художніх світів провідних українського і російського письменників, а саме Т. Шевченка і Ф. Достоевського, наразі є не просто актуальним, а й необхідним. Таке дослідження дасть не лише змогу ще раз підтвердити етнічну самотність української літератури, що довгий час (а подекуди і досі в певних колах) розглядалась як підвид російської літератури, а й простежити вплив українського коріння роду Достоевського на його світогляд, втілений в художніх творах.

Публікації по темі. Питання порівняння творчості Т.Г. Шевченка і Ф.М. Достоевського неодноразово піднімалось в літературознавстві. Наразі існують два протилежні погляди на це питання: що воно є неприпустимим, а інший погляд – що є не лише цікавим, а й необхідним. Долі письменників порівнював О. Гончар, певні аспекти порівняння їх творчості є в літературознавчих працях В. Пахаренка, П. Кралюка, А. Річинського.

Мета. Дослідження смислових та ідейно-естетичних подібностей, точок дотику художніх світів українського генія Т.Г. Шевченка та геніального російського письменника-філософа Ф.М. Достоевського наразі дасть можливість глибше з'ясувати відкриття в царині людського духу кожного з цих письменників. Компаративний аналіз – це своєрідний духовний обмін, поглиблене та розширене вивчення та дослідження кожної зі сторін.

Необхідність компаративного дослідження творчості Т.Г. Шевченка і Ф.М. Достоевського обумовлена і тим, що творчість останнього, деякі його світоглядні ідеї та власне і розуміння людського існування не є характерними для російської літератури. Як зазначає П. Кралюк: “Письменник часто говорив неприємні для росіян речі, показуючи темні сторони “російської душі” [12]. Найбільше Ф.М. Достоевський має спільностей з М.В. Гоголем, якого надзвичайно високо ці-

нував. Але ж М.В. Гоголь є не лише за походженням українцем, а залишається ним по духу в усіх своїх творах. Ф.М. Достоевський, також маючи українське коріння, за твердженням А. Річинського “...повністю віддався російській культурі”, а його “українська душа лише зрідка звучала своєрідними мотивами, незрозумілими й чужими для росіян” [12]. Специфіка творчості письменника певною мірою залежить від глибоких пластів української ментальності. Найбільшим втіленням генетичного коду українця є творчість Шевченка. За словами В. Пахаренка Шевченко “...вперше і, мабуть, востаннє в історії не тільки літератури, а й людства, так глибоко й досконало втілює саму екзистенцію нації” [14]. Таким чином, співставлення творчості Шевченка і Достоевського може бути найбільш продуктивним в дослідженні етнічно-ментального підґрунтя формування світоглядних особливостей російського письменника. Цікавим і продуктивним було б дослідження ментальної картини світу цих провідних письменників-пророків ХІХ століття України та Росії. Тим більше, що їхнє життя відбувається майже “паралельно” (Шевченко: 1814–1861; Достоевський: 1821–1881), з різницею в якихось десять-двадцять років, а пророцтва обох відбуваються до сьогодення. Та й епоха їхнього життя – дев'ятнадцяте століття – ввійшла в історію як “епоха національностей” [10]. Феномен цих двох титанів, подарованих націям, величезний, загадковий. Їх духовні відкриття знакові, вони не лише констатують глибини можливостей природи людського існування, а й сягають за горизонт потаємного, темного, сакрального. Обидва вони письменники-пророки, проповідники, духовні отці свого народу, вихователі.

Дослідження може мати двосторонній напрям: дослідження генетичних зв'язків та типологічних паралелей творчості письменників.

Основна частина. Долі Шевченка й Достоевського, як жертв царської сваволі, порівнював О. Гончар (“Літературна Україна”, 23.XI.1971). Дійсно, не дивлячись на різницю народження, Шевченко і Достоевський мали багато подібного в долях. Імена обох були в ореолі слави – генія і мученика. Події та ситуації ніби “провокували” їх на роздуми, страждання, глобальні висновки та відкриття про життя та людину. “...Шевченко, – зазначає В. Пахаренко, – вибудовував свій духовний світ у зовсім ненормальних, межових умовах, на грані життя і смерті, фізичної й духовної...” [15]. З повною мірою це можна сказати і про Достоевського. Отже, певна подібність у світовідчут-

нях, екзистенційних та раціональних картинах художніх світів криється в генетичних коренях та віднайдених духовним досвідом формулах існування людського феномену. Якщо говорити про походження, то з родовим корінням Шевченка все зрозуміло. Він питомиий українець, архетипічний українець, за словами сербського драматурга Браніслава Нушіча: “Шевченко не поет, а голос душі українського народу...” [10]. По батьковій лінії його рід походить від кирилівських селян зі Звенигородщини. Його дід Іван був учасником гайдамацького руху XVIII століття. “Другим дідом Тарасовим по лінії матері Катерини був Яким Бойко, виходець із Прикарпаття. Таким чином, у Тарасові Шевченку немовби об’єдналися дві гілки українського народу” [10].

Родовід Достоевського значно складніший, не дивлячись на велику кількість досліджень. Дослідники відмічають, що протягнути пряму родословню від Ф.М. Достоевського до засновника роду дворянина Даниїла Ртіщева майже неможливо через відсутність документів. Найповнішим є дослідження І. Волгіна в його праці “Родиться в России”. Виводячи рід Достоевського ще від Аслана-Челеби-мурзи, дослідник з’ясовує походження прізвища письменника від села Достоево, що на Пінщині, яке отримав далекий предок письменника Данило Ртіщев. “Зараз село знаходиться у складі Іванівського району Брестської області Республіки Білорусь. Проте це не білоруська, а українська етнічна територія”, – зазначає П. Кралюк. На сьогодні достеменно відомо, що найменший син Даниїла Івановича Ртіщева Федір Іванович з 1570 року проживає біля Володимир-Волинського. А прадід Ф. Достоевського Григорій Гомерович у XVIII столітті перебирається до Януш-поля, де стає греко-католицьким священиком. Дід письменника, Андрій, служить православним священиком в селі Війтівці на Поділлі в 1782-1820 роках. Батько письменника, зрозуміло, теж готувався до кар’єри священика. Отже, рід Достоевських проживає на Україні протягом кількох століть. Звичайно, за цей час він уже встиг “українізуватися”. Крім того, священики в той час були хранителями культурних традицій українського населення, його духовної спадщини. І хоча батько Ф. Достоевського перебирається до Москви, все ж зростає він у лоні традиційної культури українського духовенства, що не могло не позначитися на релігійності та світобаченні сина. Грамоті мати навчала сина за збіркою історій Старого та Нового завітів. Особливо захопила і потрясла його історія Йова. Пізніше в 1875 році Достоевський писав дружині: “Читаю книгу Йова, и она приводит меня в болезненный восторг... Эта книга, Аня, странно это, одна из первых, которая поразила меня в жизни, я был тогда еще младенцем!” [9]. Певні ментально-етнічні особливості за час проживання роду на території України все ж були ним “освоєні”, дали глибинну духовну складову на підсвідомому рівні, сформували особливу соціально-культурну визначеність. Найперше це прослідковується у трагічному і болючому світосприйнятті чужого, “загального” болю (порівняйте з російською бравадою перемоги і сили ще від народної творчості або з саркастичним чи іронічним ставленням до людських проблем в Росії, про яке з сумом констатував Бродський

в одному з інтерв’ю), своєрідний культ слабкості, як покора долі і вірність промислу божому. Якраз ці риси творчості Достоевського захопили Белінського та Некрасова (“Новый Гоголь родился!”). Крім того, сьогодні нащадки роду Достоевських, які проживають на території України, відшукали документально свій зв’язок із великим предком та могилу діда письменника на Брацлавщині (сучасна західна частина Вінницької області).

В подальшій долі та її проживанні двох геніальних митців знову знаходимо багато спільного, що позначається на художніх та філософських парадигмах текстів. Зупинимось на деяких. Не дивлячись на приналежність до певної соціокультурної групи, кожен з письменників був в той же час *соціально амбівалентним, маргіналом*. Народившись в родині кріпаків, найбільш невірної, безправної, приниженої соціальної частини суспільства, без будь-якої надії на високу долю, Шевченко пережив ці нелюдські знущання і дивом зумів винести в серці співчуття та віру в любов і світло: “Усе, що приголомшує людей, що знищує, нівечить у людей поривання до світла, до добра, до любові чоловіка яко брата; усе, що тушить, заливає святий вогонь вищого дару, – усе оце немов навмисне згуртувалося в одну густу, аж темну хмару і впало на Тараса Шевченка під час найліпшої доби віку людського, під час його віку дитинного,” – зазначає біограф Шевченка Олександр Кониський [10]. І тут же додає: “Однак такі лиходійні умови життя щоденного не підбивають під себе Тараса; він не підлягає; несвідомо і свідомо, як уміє і як спроможно йому, він з ними бореться. Він рветься з темного льоху неволі й темноти; він шукає хоч маленьку щілинку світла в соціально-моральній темряві” [10]. Мало того, замість покори і страху в серці його було щось “козацьке” або й щось “гайдамацьке”. Отримавши свободу, Шевченко не залишається в середовищі кріпаків, але й зустрічаючись з ними, є вже чужим для них, хоч і болить за них душею, виражає їх сокровенні мрії. Не став він своїм ні серед різночинців, ні серед поміщиків, ні дворян. Маргінальність поета очевидна в кожному соціальному середовищі. В Петербурзі Шевченко спочатку є підопічним, а потім, навіть будучи на рівних з друзями, меценатами, духовно є самотнім, перебуває в своєму світі, сумуючи за Україною, шукаючи зв’язку з земляками. Пригадаймо, що поетичні захоплення Шевченка в Петербурзі не підтримали навіть друзі, вбачаючи в цьому марну трату часу, своєрідне “баловство”. Ніхто не міг допомогти йому в тому “драматичному і фатальному вторгненні поезії в його життя” [10]. Чим це можна пояснити? Іван Дзюба називає “контраст між талантом і долею, між визнанням і повагою розумних, культурних людей – та безправністю перед хамами-кріпосниками...”. Можливо цим можна пояснити і те дитяче бунтарство, небажання смиренно зносити нелюдські приниження, бо зерно геніальної думки і геніальних відчуттів уже мало проростати і захищати себе. “Людині, – зазначає Іван Дзюба, – яка жила у світі краси й гуманних уявлень, важко було прийняти роль раба-умільця”. Мабуть ще важче це зробити людині, котра від народження була наділена відчуттям гармонії і краси, несла її в собі та всюди бачила в природі. Природа людської душі вза-

галі є таємницею, як для інших, так і для її конкретно-носія. Що вже говорити про людину обдаровану, талановиту, геніальну. Її натура не поміщається в рамки стандартних поглядів на особистість, вона однозначно є більш приналежною майбутньому, ніж сучасному. Цей феномен простежується як чинник трагедії в долі всіх геніїв. До того ж, замкненість і потаємність натури, внутрішня зосередженість і відчуженість є притаманною для української ментальності (Д. Чижевський, М. Гоголь).

Таку ж соціальну амбівалентність, маргінальність спостерігаємо і в Достоевського. Достоевський за походженням був типовим різночинцем, але ні серед різночинців, ні серед дворянства він не є своїм: "...он менял станы, переходил из одного в другой, и в этом отношении сосуществовавшие в объективной социальной жизни планы для него были этапами его жизненного пути и его духовного становления" [3]. Він не розділяє їх передових поглядів, ворогує і протиставляє себе всім соціальним колам, залишаючись одиноким, незрозумілим: "Он чужой среди своих: в кругу известных литераторов, либеральных профессоров и талантливых адвокатов он – белая ворона. Он не вписывается в картину духовного довольства и преуспевания: он, "человек экстремы", совсем из другого мира" [8]. Такими ж представниками "случайного племени" [3] є і герої його творів. Розрив з Белінським першим показав самотність поглядів письменника, його асоціальність. Об'єктивні обставини та особлива обдарованість дозволила письменнику чути і розуміти голоси всіх соціальних станів відразу і одночасно. Положення різночинця і соціального блукача, глибока біографічна і внутрішня причетність об'єктивній багатоплановості життя, все це стало підґрунтям поліфонічного роману. Навіть у поведінці, манерах те, що дозволяв собі Достоевський, не могли собі дозволити ні Толстой, ні Тургенєв: "Просто оба писателя хорошо знали свои, как бы сказали теперь, социальные роли" [8]. І. Волгін вважає, що в поведінці Достоевського є моменти, котрі можна позначити як структурні: "...они вытекают из общего психического склада его личности..." [8]. Психічний склад обумовлюється генетичними та набутими чинниками. Отже, і тут ми можемо говорити про особливості української ментальності, схильної до рефлексії, усамітнення, надмірної чуттєвості, співчуття, що переростає у "співстраждання" (пригадаймо, як і в Шевченка біль України стає власним болем). Хоча цю рису російські дослідники визначають як суто російську ознаку: "Достоевский – начало русское, страдающее, многогрешное, многодумное и тяжелое..." [8]. Та аналогічних натур не спостерігається в російській літературі, окрім хіба що Гоголя, але ж і він за походженням – українець.

Надмірна увага до творчості ще не є ознакою близькості у стосунках з іншими як для Шевченка, так і для Достоевського. Навіть слава не робить їх менш самотніми: "Вы думаете у меня есть друзья? Когда-нибудь были? – говорит з гіркотою Достоевський Вс. Соловйову, – ...кроме самого малого числа людей, которые, может быть, несколько и расположены ко мне, никогда друзей у меня не было" [8].

Навіть у долях Шевченка і Достоевського спостерігається трагічна подібність, що радикально змінює

життя і в той же час для обох стає глибоким потрясінням і прозрінням. В 1946 році Шевченко пристає до Кирило-Мефодіївського братства – таємної політичної організації, в той час, коли зовні життя поета ніби "налагоджується". Причому, він не дуже схильний був "тратися в романтичний ритуал таємного товариства" [10]. Після доносу через рік поета арештовують і висилають на заслання на десять років, де його життя ускладнюється моральним та фізичним знущанням. В той же час на засланні Шевченко отримує великий духовний досвід. Випробування та страждання додають мудрості, поглиблюють його космогонічні, філософські та християнські основи світогляду, загострюють поетичний талант. В казематі він пише 12 віршів, що стали перлинами його творчості і пізніше увійшли до циклу "У казематі". По-іншому Шевченко побачив свою Україну, з особливим щемом у серці думає про неї. Поет переосмислює долю України, навіть символіка його віршів набуває іншого значення. Тут зовсім інший символ могили, ніж у містерії "Великий льох". Зникає будь-яка надія, її немає в минулому, воно прокує лише загибель і смерть. Страшним смислом, образами і разючою трагічною музикою наповнена поезія "Косарь":

*Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе – гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде.*

Смисл майбутньої долі рідної землі, її трагедія надзодганяють поета і стають пріоритетними над власними стражданнями. Голос рідної землі не те що посилюється, а стає основним, сама Україна за тисячі кілометрів не відпускає поета, ніби боячись бути непочутою ніким без нього. Звідси зречення тривоги (бо вона була, а тепер немає):

*Мені однаково чи буду
Я жить в Україні чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині -
Однаковісінко мені.*

Всі власні почуття тямняють перед апокаліптичним майбутнім України. Характерне для Шевченка злиття власного "я" з Україною тут перерозподіляється: переважає Україна, її доля, її трагічне майбутнє. "Це, мабуть, найтрагічніший зі сповідних віршів Шевченка, – зазначає І. Дзюба. – Тут сльози ніби запечені кривавим болем" [10]. Пріоритет суспільних проблем над власними, осмислення їх як метафізичних, світових проблем боротьби Добра і Зла свідчать про високу духовну і, беззаперечно, підсвідомо означену для себе місію – бути пророком України, її істини. Доля ніби провокує Шевченка на біль, страждання, не дає йому заспокоїтись. Але страждання не змалюють, не звужують душу до власних проблем, а дивним чином піднімають письменника до духовних висот осмислення долі, призначення українського народу. І вже потужним заповітом нащадкам і до сьогодні, і для майбутніх поколінь українців звучать слова поезії "Чи ми ще зійдемося знову?":

*Свою Україну любіть,
Любіть її...Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї господа моліть.*

Такий же “сценарій” розгортається і в житті Достоєвського: в 1949 році у зв’язку зі справою Петрашевського його засуджено спочатку до смертної кари, яку було замінено на каторжні роботи. За іронією долі, Достоєвський напередодні арешту брав участь у обговоренні діяльності нової групи, що від’єдналася від Петрашевців. На 1949 рік Достоєвський відомий як автор “Бідних людей”, але в той же час розходиться з Белінським через незрозуміння останнім “Двійника”. Белінський, що ратує за національні соціальні проблеми, не приймає абстрактного гуманізму “Двійника”. І знову доля ніби “допомагає” знайти автору свою тему, своє призначення в літературі через страждання. Спочатку моторошне очікування смертної кари, а потім чотири роки каторжних робіт змушують радикально змінити погляд письменника на народ, його психологію, а також остаточно визначитись зі своїм призначенням, своєю дорогою в літературі. Страшний досвід смертника за кілька хвилин перевертає свідомість Достоєвського. Побувавши уже за межею життя, він розуміє всю цінність останнього: “Как оглянись на прошлое да подумаю, сколько даром потрачено времени, сколько его пропало в заблуждениях, в ошибках, в праздности, в неумении жить; как не дорожил я им, сколько раз я грешил против сердца моего и духа, – так кровью обливается сердце мое. Жизнь – дар, жизнь – счастье, каждая минута могла быть веком счастья...” [9]. На каторзі, під час сумнівів і роздумів приходить метафізичне розуміння світу і людини: “Нет, не прост человек – в нем такие бездны, такие тайны, о которых не ведают наши мудрецы” [18]. А ще усвідомлення того, що життя всюди: і тут, на каторзі, і що люди всюди, і ніщо людське навіть злочинцям не є чужим. І приходять ці ідеї як одкровлення, після якого не можна жити як перше, і зійти з шляху побаченого вже не можливо. Цікаво, що опинившись серед людей, які могли морально і фізично йому нашкодити, Достоєвський “взял тон христианского братства” [21].

Отже, обидва письменники через страждання отримують благодать істини і утверджуються на своєму життєвому і творчому шляху, в своєму призначенні. Обидва отримують від долі випробування, що радикально поділяє їх життя на “до” та “після”. І обидва письменники відкривають істину власного існування та людини в світі страждань і випробувань. Можливо тут прихована таємниця людського буття, думка про вибраність страждених, яким більше відкривається, більше дається. Але беззаперечним є те, що і Шевченко, і Достоєвський буквально знищені морально, викреслені із суспільного та культурного життя на кілька років, позбавлені надії та хоч найменшого співчуття з боку офіційної влади не просто зберігають свою людяність, мораль, а й здійснюють духовний подвиг – зрікаються особистого, зосереджуються на долі батьківщини, пошуку істини, дослідженні людини. Хіба можна принизити людину, яка буквально розчинилася в долі інших? Можливо, звідси і дар

пророцтва, бо особистісне менш хвилює ніж істина. Та внутрішній вибір жертвовності перед бравадою сили та перемоги знову ж таки є пріоритетом української ментальності, що є очевидним не лише з досліджень, а й з історичних та сучасних подій.

Зазначені подібності в психології, світогляді, мисленні, життєвому та ідейному виборі обох письменників, способі їх існування не є простим збігом, а певною мірою, прояв ментальності. Система цінностей певного народу імплікується в конкретних особистостях, звідси ніби випадкові на перший погляд збіги морального вибору, внутрішніх інтелектуальних рішень. Так основи української ментальності тотожно проявляються в житті і творчості знакових митців.

Загалом чимало ментальних, світоглядних і навіть мовних “українських елементів” можна знайти в текстах Достоєвського (Д. Кралюк). Дослідимо деякі з них.

Фантастичний реалізм. Саме так літературознавці визначають особливість творчої манери Достоєвського. На перший погляд в творах обох письменників переважає реалістичне зображення світу. Сам Достоєвський писав: “При полном реализме найти человека в человеке... Меня зовут психологом: неправда, я лишь реалист в высшем смысле, т.е. изображаю все глубины души человеческой” (М. Бахтин). Але ситуації, сюжети утворюються штучно, аби якнайповніше реалізувати ідею, задум автора. Умовні навіть час і простір його романів: “В сущности все герои Достоевского сходятся вне времени и пространства, как два существа в беспредельности. Скрещиваются их сознания с их мирами, скрещиваются их целостные кругозоры” [3]. Вони позасюжетні і не підходять ні під одну зі схем побудови європейського роману. За кожним характером (за словами М. Бердяєва) проступає безодня, кожна душа переживає пристрасті космічного масштабу. За видимим і реальним проступає міфічне, первозданне, архетипічне. Звідси велич трагічного, бо зло не людське, воно не обмежене серцем, душею і характером. Це, за словами самого Достоєвського, диявол з Богом бореться, а місце боротьби – серце людини. Та і свідомість героїв Достоєвського складна, незвідана, там часто співіснують двійники (Голядкін “Двійник”, герой із підпілля із “Записок із підпілля”, Іван Карамазов із “Братів Карамазових”). Людина ніби потрапляє в жорна долі, спокушається і випробовується злом. Такими ж містично-фатальними, міфологічними, архетиповими є сюжети та образи Шевченкових творів. Образ дівчини як втілення любові, жертвовності, стражденого жіночого начала, москаля, старої матері, сироти – є втіленням зради, самотності, покинутості, страшної старості, непотрібності і т.д. Їх долі не конкретно-історичні, а своєрідне узагальнення фатальної любові і зради, приречення на самотність, біль, страждання. Нічого зупинити або змінити неможливо. “Починаючи уже з “Причинної”, – зазначає В. Пахаренко, – митець прикладає титанічні духовні зусилля, аби досягнути і художньо зримо відкрити читачам **причини, корені та вияви людського зла**” [15]. Отже знову маємо справу з використанням умовних зовнішніх сюжетів та образів для викриття глобальних світових законів боротьби добра і зла, механізму “апокаліптичної “комедії” реального

життя” (В. Пахаренко). За конкретним образом стоїть світовий замисел, проступає обличчя Всесвіту, в кожному відбувається глобальна боротьба світла і темряви. Думка направляється не в конкретну епоху для осмислення, не в певну індивідуальну точку буття, а є пошуком загальних механізмів та законів божественного існування.

Трагічне світовідчуття. Естетика трагічного притаманна творчості обох письменників. Трагічне пронизує всі пласти творів: від сюжету, образів до ідей, світогляду, філософії. Трагічними є долі, почуття, усе існування героїв. Трагічним є світовідчуття автора, його погляд на світ, людину, її існування. І це трагічне не є конкретно-історичним або індивідуальним, а таким, що притаманне існуванню і світу загалом. І таке світовідчуття характерне для української ментальності: “...загально визнано, – зазначає Василь Пахаренко, – що споконвіку українці мали надзвичайно високе чуття трагічного. До цього підштовхувала християнськість, позаяк дозволила нашим пращурам збагнути неповторність і самоцінність людського життя. Тому будь-чий страждання приймалися з болем і жалем, а смерть – як найбільша трагедія” [15]. У творах Достоєвського немає оптимістичного авторського знання як можна уникнути болю і темряви життя. Щось невідворотне, страшне переслідує не зовні, а підчас знаходиться в середині самої людини. Таким внутрішньо притаманним є біль і трагізм, душевний неспокій та безодня темряви Ставрогіна, Раскольнікова, Мармеладова та інших героїв Достоєвського. Пригадаймо знамените мармеладівське “черта моя наступила”. Цю “черту” не пояснити соціально, морально чи психічно. Це щось внутрішньо-притаманне, невідворотне, природа душі героя. Це та таємниця, яку людина несе в своїй душі і сама підчас не може досягнути її, щось вдяти з собою, зі своєю природою. Звідси закон не осуджувати, а співчувати, і врешті-решт у судний день зрозуміти і пробачити: “И прострет к нам руце свои, и мы припадем... и заплачем... и все пойдем!.. и все поймут...” [11]. Як вищий момент людського співіснування Достоєвський проголошує співчуття і самопожертву. Такий же принцип і в творах Шевченка. Достоєвський і Шевченко змушують побачити людину і пожаліти її, переболіти її болем, навіть коли вона за межею суспільних норм.

Кордоцентризм. Достоєвський проголошує співчуття найголовнішим в існуванні людини: “Сострадание есть главнейший и, может быть, единственный закон бытия всего человечества”. Він відкриває людину в людині саме через співчуття. Але зауважимо, що такий підхід у ставленні до світу і людини – любов, жалісливість, співчуття, є характерним для українського світовідчуття, української етноментальності, етнопсихології, яка отримала назву кордоцентризму. Таку ж перевагу кордоцентризму в осмисленні людини і світу спостерігаємо і в архетипового українця Шевченка. Шевченко відкриває світ через інтуїцію, почуття, перевагу духовного, ірраціонального над логічним і раціональним. Отже, для Достоєвського притаманні суто українські як світовідчуття, шляхи світопізнання так і елементи його художнього світу. Можливо, це і стало причиною своєрідної етнічної маргіальності письменника. Крім того, обидва пись-

менники не пов’язують зло із соціумом. В першу чергу і для Достоєвського, і для Шевченка, зло і добро є вибір серця, совісті, моральний вибір людини.

Етнічні українські міфологеми. Феноменологічні прояви надприродного в особистості героя у творах Достоєвського часто відповідають реконструкції міфологеми чорта в українській традиції. Чорт приходить до Івана Карамазова, спокушає і буквально веде на вбивство Раскольнікова, зводить Ставрогіна і т.д. Присутність чорта як частини світу є характерним для українського світосприйняття. Его-свідомість героїв пізнає і усвідомлює себе через Тінь (К.-Г. Юнг). Співіснування героїв зі своєю тінню архетипічною сутністю призводить у Достоєвського до катастрофи: божевілля, самогубства, смерті. Інфернальність внутрішньо притаманна майже всім образам російського письменника, навіть жіночим. Відчуття присутності темряви в своїй сутності, своїй душі змушує героїв Достоєвського випробовувати всі безодні можливого цієї темряви, цього невідомого демонічного у собі. Звір сидить у кожному, він робить свідомість хиткою (“Записки із підпілля”), стирає межу морального і злочинного (Раскольніков, Свідригайлов “Злочин і кара”, брати Карамазови із однойменного роману, Рогожин “Ідіот” та ін.), спотворює природу світлого і духовного, спокушає і вбиває (Настасія Пилипівна “Ідіот”). Бог і сатана, добро і зло, світло і темрява пронизують природу текстів і природу світу в текстах, що свідчить про авторське світовідчуття, його філософію життя і людини. У Достоєвського світ, події, людина та її життя є результат вічного супротиву цих двох начал, що посилює конфлікти, робить їх зміст світового масштабу і космічної сили. Таке світовідчуття етнічно притаманне українцям ще з язичницьких часів. Особливо воно проявлене у Гоголя, але і в Шевченка воно повсякчас явлене в текстах. О. Забужко, досліджуючи демонологічне у творчості Шевченка, констатує закоріненість у ній глибокої української традиції. Метафізично світ його поезії наповнений силами темряви, що спокушають, карають, вбивають. Вони ж руйнують долю не лише людини, а й бідної України. У поетичних текстах Шевченка диявол породив в Україні панів, царів, “род проклятий”, “зло зачатий”, “лукавий”, “біснுவатий”, “скажений”, що “людей незлобних, праведних дітей жере”, та виражає упевненість, що Боже начало переможе, як переміг Авель Каїна (“Москалева криниця”).

Архетип *жіночого* в людській природі. Чоловіче і жіноче в творчості обох письменників чітко розмежоване, воно не зливається в одну гармонійну світову інстанцію. Можливо, це не лише філософсько-світоглядний концепт, а і власне особистісний, життєвий. У Шевченка архетипом людини “виступає саме жінка, – так відгукується у світосприйманні поета кордоцентрична матриархальна українська ментальність, і самотність, і найзаповітніша особиста мрія про “сердечний рай” з коханою дружиною, і усвідомлення того, що основа духу – емоції” (В. Пахаренко, [19]). Любов і самопожертва як найвищі прояви духовності, єдиний шлях до Господа проявлені у Шевченка в образі Марії. В той же час жоден сюжет не містить щасливого поєднання двох закоханих, що є неодмінною складовою людського щастя за світоглядною карти-

ною поета. Добро, сердечність, любов, ніжність, жіноче та слабке приречені у Шевченка на трагедію існування.

Головні жіночі образи творів Достоевського в переважній більшості напружено-емоційні, психічно і психологічно роздвоєні, зранені якимись скоріше внутрішніми, ніж зовнішніми факторами, фатально приречені на душевні митарства та жертвність. В контексті творів вони частіше орієнтир моральної та християнської світла і краси, певної витонченості, але приреченої на страждання і скитання. Такими є образи Настасії Пилипівни та Аглаї в “Ідіоті”, Грушеньки і Катерини Іванівни в “Братах Карамазових”, Соні Мармеладової із роману “Злочин і кара”. Звичайно, буквально жіночі образи Достоевського і Шевченка різняться, а от їх філософська ідея, їх смислова наповненість в контексті авторського світобачення в дечому подібні. У світобудові Достоевського так само неможлива гармонія чоловічого і жіночого, це вічний конфлікт, неспівпадіння. Любов не може «реалізуватися», вона зламана зовнішнім світом (як і в творах Шевченка), або хворобливою душею героя.

Антропоцентричність та екзистенційність художнього світу. Центром художнього світу обох письменників є людина, її духовно-моральний вибір у пошуках істинного буття в межових ситуаціях, на зламі життєвих подій. При цьому досліджують особистостей непересічних, неординарних, що не живуть як всі, шукають істину, прагнуть чогось крайнього, найвищого в своєму існуванні.

В. Пахаренко зазначає, що “сьогодні дедалі ширше коло прихильників здобуває теза про **антропоцентрично-етичну, екзистенційну** систему координат духовного світу Т. Шевченка” [15]. Шевченко в центр всесвіту, культури, природи і життя у всіх його проявах поставив саме людину (Д. Чижевський). Людина у нього в крайніх, найвищих, найсуттєвіших точках свого існування, або так званих екзистенційних “межових ситуаціях”, що змушує їх робити вибір між добром і злом. У Шевченка моральний вибір є іманентним сутності людини. Люди поділяються на дві групи (за “Молитвою”): “доброзичливі” та “злочинні”. Відповідно одні свідомо чи несвідомо рухаються до Бога, а інші – навпаки (В. Пахаренко).

Такий підхід у мистецтві та художньому світі автора не є раціональним, а скоріше ірраціональний, це своєрідне художнє освоєння світу людини через серце і совість. Погодьмося, що це суто ментальний український спосіб відчуття і мистецького творення світу. Але Шевченко іде далі, він проникає за характер, психологію людини. Його прояв людини на межі, це прояв чогось вселенського, потаємного, що йде від самої першооснови світу, від світла і темряви, від добра і зла в їх абсолюті, від Бога і диявола. І тут цінність художнього відкриття вселенського в етнічному, тому, що притаманне цій землі, нації, народу. Шевченко не просто окреслює складові духовного раю українців (“Садок вишневий коло хати”), а й відкриває їх неможливість повноцінного існування без свободи і щастя України і за межами своєї землі. Українці від народження “пронизані” власною землею: її полями, горами, небом, усією природою. Поезія Шевченка буквально стає голосом цієї землі. Неможливо бути щасли-

вим на чужині а priori. Знаковим є вірш “Сон” (“Тори мої високі...”), де мрія, щастя зводиться навіть не до маленького раю, а по смерті злитися зі своєю землею:

*Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах.*

Шевченко в своїх творах відкриває крайню духовну межу українців, пророкує їх майбутні страждання, коли буде неволя, духовна зрада.

Художній світ творів Достоевського також наскрізь антропоцентричний. Достоевського у світі цікавить лише людина. Як уже зазначалось, автор не розглядає людину ні як соціальну, ні як політичну істоту. Але і самої зовнішньої людини йому мало, він відкриває людину в людині (“человека в человеке” (Достоевський). М. Бахтін говорить про принципово нову форму художнього бачення людини. Уже в першому своєму творі “Бідні люди” Достоевський відмежується від ідей Гоголя про маленьку людину, зображує маленький бунт самого героя проти свого повного визначення літературного, соціального і психологічного в образі Акакія Акакійовича. Він іде далі і глибше в природу самої людини. Предмет його досліджень людини – глибини, прірви можливого Добра і Зла, конфлікти світла і темряви, Бога і диявола в серці людини. Письменник стверджує, що не можна перетворювати живу людину в об’єкт заочного кінцевого визначення (М. Бахтін), в людині завжди залишається незавершеність. Людина ніколи не співпадає сама з собою. На думку Достоевського, істинне життя особистості відбувається в точці оцього неспівпадіння людини з собою, в точці виходу її за межі, що визначали її, зводили до певної формули. Звідси поліфонізм його романів, де відсутні висновки про героїв, які, доки живий герой, можуть постійно змінюватись. Погодьмося, що нічого подібного в російській літературі не було до Достоевського. Але і шлях пізнання та художнього змалювання людини, її екзистенції через серце, почуття нехарактерний для російської літератури. Отже, маючи суто російський, національний матеріал дослідження – російську душу – Достоевський осягає її ментально-українським шляхом – серцем. Звідси і висновки та пророцтва про майбутнє Росії: не політичне, економічне чи соціальне, а духовне, що призведе до моральних катастроф, які побачив великий художник ще в XIX столітті.

Висновки. Постаті Шевченка і Достоевського стали знаковими фігурами свого часу, представниками духовних надбань світової літератури другої половини XIX століття, втіленням національних та загальнолюдських християнських ідеалів. Подібність їх доль свідчить про подібність ідеалів, що є характерними для української ментальності (рефлексія, чуттєвість, співчуття, внутрішня самотність, жертвність). Вони обидва задають новий вектор розвитку національної літератури, піднімають її на вищий ідейно-художній щабель, задають радикально нові акценти світовим і національним проблемам філософії, релігії, моралі, духовного пошуку і вибору людини і власне повною визначають сутність природи самої людини.

Досліджена подібність в методах, світовідчуттях, вибраних пріоритетах основ духовного та життєвого змушує шукати її джерела як в етнічно-ментальних джерелах, так і екзистенційних, особистісних. Шевченко продовжує національні традиції, є яскравим представником національної української літератури, лише піднімає її на значно вищий щабель, виводить на світовий рівень, стає пророком своєї нації, відчуваючи і переживаючи в своєму серці істину божественної природи, унікальність духовного шляху свого народу. Творчість же Достоевського стає спочатку продовженням українського начала в російській літературі (оцінка Некрасова і Белінського), а потім потужно задає тон етнічно-української рефлексії та екзистенційно-антропологічного дослідження російської ментальності, російської душі. Саме тому висновки та ідеали Достоевського не зовсім прийнятні для росій-

ської літератури. Замість притаманного російській літературі ідеалу - сильного героя, що перемагає, має вищість в моральному та соціальному планах існування, Достоевський створює радикально протилежного позитивного героя, і він у нього слабкий та хворий (князь Мишкін, "Ідіот"). Дослідження російської душі через образ Христа, серце та любов приводять письменника до страшних відкриттів, пророцтв, що збуваються уже в XX столітті. І якщо такі ж болючі відкриття Шевченка застерігають від забуття, байдужості, що присплять любов до України, свободи і нашкодять самим українцям, то пророцтва Достоевського говорять про особистісні метаморфози російського народу, що приведуть до духовної сліпоти і загибелі (теорія Раскольникова ("Злочин і кара"), Ставрогіна ("Беси"), вчення Івана Карамазова, історія Великого Інквізитора ("Брати Карамазови").

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Барабаш Ю. Просторинь Шевченкового слова / Ю. Барабаш. – К. : Темпора, 2011. – 510с.
11. Достоевский Ф.М. Преступление и наказание / Ф.М. Достоевский Собрание починений в 12 т. – М.: Правда, 1982. – том 5. – 544с.
2. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М.М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.
12. Ключек Г.Д. До істинного Тараса Шевченка / Г.Д. Ключек // Літературна Україна. – 2001. – 17 травня. – С. 3. Рубрики: Письменники українські, 19 ст.
3. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1963. – 167с.
13. Ключек Г.Д. До істинного Тараса Шевченка [In true Taras Shevchenko] / G.D. Klochek // *Literaturna Ukrayina*. – 2001. – 17 travnya. – S. 3. Rubryky: Pysmennyky ukraïynski, 19 st.
4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 445с.
14. Кралюк П. Федір Достоевський – українець, який писав російською мовою? / П. Кралюк // Літературна Україна. – 2013. – 7 листопада. – С. 6. Рубрика: Спадщина.
5. Бердяев Н. Миросозерцание Достоевского / Н. Бердяев Философия творчества, культуры и искусства в 2-х томах, т. 2. – М. : Искусство, 1994. – 511 с.
15. Кралюк П. Федір Достоевський — українець, який писав російською мовою? [Fedir Dostoevsky — a ukrainian who wrote in russian?] / P. Kralyk // *Literaturna Ukraina*. - 2013. - 7 lystopada. - S. 6. - Rubryka Spadshchyna.
6. Будний В. Порівняльне літературознавство / В. Будний, М. Льницький. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
16. Лихачев Д.С. Избранные работы в трех томах / Д.С. Лихачев Том 3. – Л.: Худож. лит., 1979. – 414 с.
7. Волгин И. Последний год Достоевского / И. Волгин. – М. : Советский писатель, 1986. – 576 с.
17. Пахаренко В. Начерк Шевченкової етики / В. Пахаренко. – Черкаси. : Брама-Україна, 2007. – 2006. – 208 с.
8. Волгин И. Родиться в России / И. Волгин. – М. : Книга, 1991. – 607с.
18. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка / Л. Плющ Вибране. – К. : Факт, 2001. – 384 с.
9. Гроссман Л. Достоевский / Л. Гроссман. – М. : Молодая гвардия, 1962. – 544 с.
19. Проблемы теории ментальности / М. Попович, І. Кисляковська, Н. Вяткіна (та ін.). – К. : Наукова думка, 2006. – 407 с.
10. Дзюба І. Тарас Шевченко / І. Дзюба. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 704 с.
20. Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка / Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба (та ін.). ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2008. – 376 с.
11. Достоевский Ф.М. Преступление и наказание / Ф.М. Достоевский Собрание починений в 12 т. – М.: Правда, 1982. – том 5. – 544с.
12. Ключек Г.Д. До істинного Тараса Шевченка / Г.Д. Ключек // Літературна Україна. – 2001. – 17 травня. – С. 3. Рубрики: Письменники українські, 19 ст.
13. Ключек Г.Д. До істинного Тараса Шевченка [In true Taras Shevchenko] / G.D. Klochek // *Literaturna Ukrayina*. – 2001. – 17 travnya. – S. 3. Rubryky: Pysmennyky ukraïynski, 19 st.
14. Кралюк П. Федір Достоевський – українець, який писав російською мовою? / П. Кралюк // Літературна Україна. – 2013. – 7 листопада. – С. 6. Рубрика: Спадщина.
15. Пахаренко В. Начерк Шевченкової етики / В. Пахаренко. – Черкаси. : Брама-Україна, 2007. – 2006. – 208 с.
16. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка / Л. Плющ Вибране. – К. : Факт, 2001. – 384 с.
17. Проблемы теории ментальности / М. Попович, І. Кисляковська, Н. Вяткіна (та ін.). – К. : Наукова думка, 2006. – 407 с.
18. Селезнев Ю. Достоевский / Ю. Селезнев Жизнь замечательных людей. – М. : Молодая гвардия, 1981. – 544 с.
19. Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка / Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба (та ін.). ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2008. – 376 с.

(etc.). ; NAN Ukrainy, In-t l-ry im. T. G. Shevchenka. – K.: Shevchenko-Hrystyjanstvo-Ukrayina [Shevchenko-Christianity-Nauk. dumka, 2008. – 376s.
20. Шевченко-Християнство-Україна / Наукова збірка. За ред. проф. А. Колодного. – К., УАР, 2014. – 263 с.
ред. проф. А. Колодного. – К., УАР, 2014. – 263с. 21. http://www.fedordostoevsky.ru/around/Dostoevskaya_L_F/

Malyhina L. Ethnic and mental aspects of the art worlds of Shevchenko and Dostoevsky

Abstract. In the article the genetic parallels based on life facts, actions, spiritual searches of Shevchenko and Dostoevsky are investigated. Analysed similarity of writers destinies, some common philosophy of their lives, their sacrifice, social ambivalence, tendency to introspection and others encouraged to find unity of the mental dimension. Based on the analysis of the leading ideas, attitude, spiritual discoveries of the artistic worlds of both writers the ethno-mental basis is established. The latter helps to identify and completely understand the originality and uniqueness of Dostoevsky in the context of Ukrainian and Russian literature.

Keywords: *Comparative linguistics, Ukrainian mentality, archetype, existence, cordocentrism, anthropocentrism*

Малыгина Л.Н. Этно-ментальный аспект художественных миров Т. Шевченко и Ф. Достоевского

Аннотация. В статье исследуются генетические параллели жизненных фактов, поступков, духовных исканий Т. Шевченко и Ф. Достоевского. Анализ схожести судеб писателей, определенная общность философии их жизни, жертвенность, социальная амбивалентность, предрасположенность к рефлексии и т.д. наталкивают на мысль о поиске единых ментальных основ. Сравнив основные идеи, мироощущения, духовные открытия художественных миров писателей, явно определяется единая этно-ментальная основа их миропониманий. Это дает возможность определить и во всей полноте понять своеобразие и уникальность Достоевского в контексте украинской и русской литературы.

Ключевые слова: *компаративистика, украинская ментальность, архетип, экзистенция, кордоцентризм, антропоцентризм*